

TARİX və ANTROPOLOGİYA

UOT 94(479.24)

DOI:10.30546/25194011.2026.101.6.1.164

AZƏRBAYCAN AĞQOYUNLU
DÖVLƏTİNİN QURUCUSU – BÖYÜK
DÖVLƏT XADİMİ HƏSƏN PADŞAH
BAYANDUR

TOFİQ NƏCƏFLİ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
"Azərbaycanın XV-XVIII əsrlər tarixi" şöbəsinin
müdiri, tarix elmləri doktoru, dosent

E-mail: tofignajafli@gmail.com

ORCID-0000-0002-1893-2012

XÜLASƏ

Azərbaycanın XV əsrdə yaşamış görkəmli dövlət xadimi Həsən Padşah Bayandur dövlətçilik tariximizdə mühüm yer tutan nadir şəxsiyyətlərdəndir. Azərbaycanın və bütün Şərqi zəngin dövlətçilik ənənələri və yaşadığı dövrün beynəlxalq münasibətləri ilə, o cümlədən xristian dünyasında baş verən hadisələrlə dərinlən tanış olan Həsən Padşah son dərəcə tədbirli siyasi xadim kimi tanınmışdır.

Həsən bəy Bayandur 1423-cü ildə Ağqoyunlu Əli bəyin və Saray Xatunun ailəsində dünyaya gəlmişdi. Həsən bəy 11 yaşı olan zaman Kəmah hakimi olan əmisi Yaqub bəyin yanında xidmətə başlamışdı. Atının yemini verməkdə çətinlik çəkən bu yeniyetmənin gələcəkdə güclü bir imperatorluq yaratmağa nail olması onun qüdrətli bir dövlət adamı olduğunu açıq şəkildə göstərir.

1453-cü ildə Ağqoyunlu bəyliyiində taxt-tacı yiyələnən və 1468-ci ildə mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətini yaradaraq qısa müddət ərzində onu qüdrətli imperiyaya çevirən Həsən Padşah xalqa qarşı mərhəmətli olmasına görə dövrünün əksər mənbələrində adil Sultan adı ilə tanınır. Bir insanın xalqını sevməsi, onun dilinə, tarixi ənənələrinə dəyər verməsi, onun xalqına bağlı olmasında və güclü şəxsiyyət olmasından irəli gəlir. Həsən Padşah yüksək milli şüura sahib olan bir hökmdar idi. Həsən Padşah Oğuz elinə və onun Bayandur boyuna mənsub olmasından qürur duyurdu.

Həsən Padşah Bayandurun şəxsiyyətinin böyüklüyü ilə italyan diplomatlarını, tacirlərini hər zaman heyrləndirmiş və onlarda xoş təəssürat yaratmışdır. Venesiya diplomatlarının səyahətnamələrində Həsən Padşah "alıcənab, ağıllı, uzaqqörən, igid, qəhrəman və hər cür çətinliklərdən azad bir insan" kimi təqdim olunur.

Kiçik yaşlarından başlayaraq həyatı daim mübarizə meydanında keçməsinə baxmayaraq, bu bö-

yük hökmdar elmə böyük qiymət vermiş, dövrünün alimlərini, elm xadimlərini himayə etmişdir. O, cümə axşamları tanınmış elm adamlarını sarayına toplayaraq xüsusi elmi müzakirələr keçirirdi. Tanınmış riyaziyyatçı və astronom Əli Quşçuya böyük iltifat göstərmiş, hətta onu elçi kimi Osmanlı sultanı Fateh II Mehmedin yanına göndərmişdi.

Açar sözlər: Həsən Padşah Bayandur, Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti, Təbriz, Saray Xatun.

GİRİŞ

XV əsr xalqımızın tarixində ən keşməkeşli, siyasi hadisələrlə zəngin və mürəkkəb dövrlərdən biri olmuşdur. Məhz həmin əsrin başlanğıcında Azərbaycan torpaqları yadelli əsarətindən azad edildi və Oğuz-türk ənənələrinə söykənən milli dövlətçiliyimiz bərpa olundu. Bu dövrdə Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin yaranmasında və möhkəmlənməsində mühüm əməyi olan, dövrünün tanınmış dövlət xadimləri və sərkərdələri olan Qara Yusif və Həsən Padşah Bayandur kimi tarixi şəxsiyyətlər Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında, qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətlərinin qurulmasında və inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynadılar.

Azərbaycanın XV əsrdə yaşamış görkəmli dövlət xadimi Həsən Padşah Bayandur dövlətçilik tariximizdə mühüm yer tutan nadir şəxsiyyətlərdəndir. Azərbaycanın və bütün Şərqi zəngin dövlətçilik ənənələri və yaşadığı dövrün beynəlxalq münasibətləri ilə, o cümlədən xristian dünyasında baş verən hadisələrlə dərinlən tanış olan Həsən Padşah son dərəcə tədbirli siyasi xadim kimi tanınmışdır.

1. Həsən bəy Bayandurun Ağqoyunlu bəyliyiində təc-taca gəlməsi

Həsən bəy Bayandur 1423-cü ildə Ağqoyun-

lu Əli bəyin və Saray Xatunun ailəsində dünyaya gəlmişdi. 1435-ci ildə Ağqoyunlu Qara Osmanın ölümündən sonra Ağqoyunlu şahzadələri arasında taxt-tac uğrunda davam edən ixtilafı XV əsrin ortalarına kimi davam etdi. Saray Xatunun müdrikliyi və saraydakı nüfuzu nəticəsində Əli bəyin oğlanları arasında hərbi istedadı və siyasi uzaqgörənliyi ilə seçilən Həsən bəy (1453-1478) Ağqoyunlu taxtına çıxarıldı, kiçik Ağqoyunlu dövləti nəinki öz siyasi rəqiblərini aradan qaldıra bildi, hətta XV əsrin 60-70-ci illərində dövrün ən qüdrətli imperiyalarından birinə çevrildi. Saray Xatun dövlət həyatının bütün sahələrində öz oğlunun – XV əsrin görkəmli dövlət xadimi, məşhur sərkərdə və diplomatı kimi şöhrət qazanmış Həsən bəy Bayandurun ən yaxın məsləhətçisi oldu [22, s. 48].

Həsən bəy Bayandurun söyləri nəticəsində həmin dövrdə kiçik bəylik olan Ağqoyunlu dövləti Osmanlı və Qaraqoyunlu dövlətləri kimi iki qüvvətli rəqib arasında müstəqilliyini saxlaya və möhkəmləndirə bildi.

Həsən bəyin Ağqoyunlu bəyliyi hakimiyyətə gəlməsinin ilkin mərhələsində feodal çəkişmələrinin arası kəsilmədi, lakin Ağqoyunlu əyanları Həsən bəyin böyük nüfuzu ilə hesablaşmalı oldu [49, s.143].

Uzun Həsən daxili çəkişmələrə son qoymağa çalışaraq, mərkəzi Diyarbəkər şəhəri olan Ağqoyunlu bəyliyi daha da möhkəmləndirmək və bu dövlətin ərazisini Azərbaycanın mərkəzi əraziləri hesabına genişləndirmək, Azərbaycanın cənub torpaqlarında dövlət hakimiyyətini ələ keçirmək məqsədilə orada hökmranlıq edən Qaraqoyunlulara qarşı mübarizə aparmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. O, öz əyanlarına böyük imtiyazlar və vədlər verməklə onları ətrafında sıx birləşdirməyə nail oldu.

1457-ci ilin iyununda Həsən bəy Bayandurun Diyarbəkər yaxınlığında Rüstəm bəyin rəhbərliyi altında Qaraqoyunlu ordusunu ağır məğlubiyyətə uğratdı. Bu qələbə Uzun Həsənin mövqeyini daha da möhkəmləndirdi və ona böyük hökmdarlarla eyni sırada durmağa imkan verdi [38, s. 21]. XV əsrin 60-cı illərinin ortalarında İspirdən Urfaya, Şərqi Qarahisardan Siirtə qədər uzanan bölgələr Uzun Həsənin hakimiyyəti altında idi [38, s. 22].

Qaraqoyunlu əyanları arasındakı arası kəsilməyən çəkişmələr, davam etməkdə olan mübarizənin mərkəzi hakimiyyətə ağır təsiri, Azərbaycan

Qaraqoyunlu dövləti daxilində tədricən kəskinləşən ziddiyyətlər Həsən bəy üçün əlverişli fəaliyyət meydanı açdı, onun qaraqoyunlulara qarşı döyüşlərdə qələbə qazanmasını asanlaşdırdı. Ağqoyunluların dövlət hüduqlarının getdikcə genişlənməsini gören Cahanşah rəqibə qarşı həlledici döyüşə can atdı. 1467-ci ilin 11 noyabr gecəsi cüzi qüvvə ilə Çapaqcur yaxınlığında Səncək adlı yerdə gecələyən Cahanşah Həsən bəyin 6 minlik qoşununun hücumuna məruz qaldı, qaraqoyunlular məğlub oldu və Cahanşah öldürüldü. Bu məğlubiyyətdən sonra Cahanşahın oğlu Həsənəli Qaraqoyunlu ordusunu öz ətrafında birləşdirməyə nail oldu, lakin 1468-ci ilin avqustunda Mərənd yaxınlığında ağqoyunlularla döyüşdə məğlubiyyətə uğradı. Həsən bəyin qazandığı bu qələbə nəticəsində Azərbaycanda bir imperatorluq süqut etdi və yeni bir imperatorluq yaranmış oldu [38, s. 23].

Ağqoyunlu tarixçisi Fəzlullah ibn Ruzbihan Xunci Həsən Padşah Bayandurun titullarını və əldə etdiyi uğurları belə təqdim edir: “Xaqan əl-afaq, sahibqran, muin əl-xilafə vəs-səltənə Əbunəsr Həsən Bahadır xan... dünyanın hakimiyyət düzündə əlaq otları olan qaraqoyunluların cahan şahlığına son qoydu. O, Cahanşahın xəzinə alovundan şam yandırmaq istəyən oğlu Həsən Əliyə ölüm şərbətini içdirdi. Uzaq Otrar və Qaşqar vilayətlərindən yüz min döyüşçü ilə Qarabağ üzərinə hücumla gələn Teymuri Sultan Əbu Səidin yasəmən bağını qara bağa döndərdi. Beləliklə, cəmi bir neçə il ərzində o, öz hakimiyyətinin sərhədlərini Amudərya və Rumdan Ümman adalarına qədər genişləndirdi. Onun atlarının ayaqları altında gürcülərin torpaqları dəfələrlə tapdandı. O, öz bayrağını Ruma və Suriyaya qədər apardı. O, sərhədyanı torpaqlarını və yolları qoruyub müdafiə etdi və bununla da İslamın rəmzlərinə yeni can verdi. O, çox böyük səxavət göstərərək, 400-dən artıq xeyriyyə idarəsi (zaviyə və ribat və xanəgah) yaratdı...” [52, s.40-41].

2. Həsən Padşah Bayandur və “Qanunnamə”si

Bələliklə, 1468-ci ildə Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti süqut etdi və mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti yarandı. Həsən bəy Rumlu yazır: “... Həsən padşah Azərbaycan taxtgahında cah-calalla əyləşərək iqtidar bayrağını ucaltdı” [35, s. 290]. Həsən Padşahın (1468-1478)

hakimiyyəti dövründə Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə Azərbaycanın Kür çayına qədərki bütün cənub torpaqları, Şərqi Anadolu, Diyarbək, Əcəm İraqı, Ərəb İraqı, Fars və Xorasan sərhədlərinə qədər olan torpaqlar daxil idi [51, s. 171; 11, s. 105].

1469-cu ilin başlanğıcında Həsən Padşah başlıca rəqibi olan Əbu Səidi məğlub edərək Teymurilərin Azərbaycan torpaqlarında yenidən möhkəmlənmək cəhdinin qarşısını aldı. Bu parlaq qələbə Həsən Padşaha Qaraqoyunlu imperatorluğunun bütün torpaqlarını qazandırdı. Bununla da, o, Xorasandan Sivasa qədər uzanan daha geniş bir imperatorluğun sahibi oldu. Bundan sonra mənbələrdə bu böyük hökmdar “Sultanül – adil Həsən xan”, “Sultanül – Qalib Həsən Padşah” adları ilə qeyd olunmağa başladı [39, s. 19].

Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin banisi Həsən Padşaha qaraqoyunlulardan acınacaqlı miras qalmışdı. Tayfa əmirlərinin Azərbaycan əhalisinin mənafeyinə zidd fəaliyyəti, sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, hərbi-tayfa əyanları arasındakı daxili müharibələr nəticəsində dövlət tənəzzül prosesi keçirirdi. Buna görə də Cənubi Azərbaycan əhalisi Qaraqoyunlu sülaləsinin sonuncu taxt-tac iddialarını müdafiə etmədi. Əhali hakim sülalənin dəyişməsini xeyirxahlıqla qarşıladı.

Həsən Padşah öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə əhalinin vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi sahəsində bəzi tədbirlər gördü. Onun dövründə mərkəzi dövlət hakimiyyətinin oturaq əhaliyə arxalanması prosesi gedirdi. Həsən Padşah hərbi-tayfa əyanlarının separatizmini zəiflətmək, ərazisi geniş olan imperiyanı gücləndirmək üçün bəzi maliyyə və inzibati islahatlar həyata keçirməyə təşəbbüs göstərdi [39, s. 118].

Ağqoyunlu dövlətində vilayətlərin idarə edilməsində yeni bir qayda yaratmaq cəhdləri, onların mərkəzləşdirmə siyasətini tamamlayan şərtlərdən biri olmuşdur. Belə ki, mərkəzi hökumət vilayətlər üzərində hakimiyyətini tam şəkildə qurmaq, vilayət hakimlərinin baş qaldırmasını və müstəqil hərəkət etmək imkanlarını ortadan qaldırmağa çalışırdı. Uzun Həsənin “Qanunları” bu sahədə atılan ən önəmli addımlardan biri olmuşdur [10, s. 241].

Həsən Padşahın hakimiyyət başına gəldiyi illərdə şəhərlilər və kəndlilər üzərinə qoyulan vergi

və mükəlləfiyyətlər çox ağır idi. Burada toplanan müxtəlif vergilərin miqdarı getdikcə artırdı [48, s. 131]. Bu, nəinki geniş xalq kütlələrinin vəziyyətini ağırlaşdırır, hətta ölkənin gəlirlərinin azalmasına səbəb olur, onun iqtisadi əsasını zəiflədirdi. Həsən Padşah vergi və mükəlləfiyyətlərin miqdarını müəyyənləşdirmək, zorakılığın qarşısını almaq, vergi toplayan məmurların xəyanətlərinə son qoymaq məqsədilə vergi işlərini nizama salan “Qanunnamə”^{*} tərtib etdirdi [51, s. 171]. Uzun Həsənin “Qanunnamə”si kəndlilərdən, sənətkarlardan və tacirlərdən alınan vergiləri qaydaya salmağı nəzərdə tuturdu. O, hətta bütün hərbi vergiləri ləğv etməyə çalışırdı, lakin mülki və hərbi əyanların etirazları ilə qarşılaşmışdı [38, s. 36; 39, s. 19].

Həsən Padşah uzaqgörən dövlət xadimi kimi yaxşı başa düşürdü ki, onun uğurlu hərbi qələbələri nəticəsində yaradılmış və tərkibinə müxtəlif xalqların, ölkələrin daxil olduğu Ağqoyunlu dövləti geniş əraziyə malik olsa da, daxilən möhkəm deyildi və buna görə də, Osmanlı imperiyası kimi qüdrətli dövlətə qarşı dura bilməzdi. Qüdrətli xarici təhlükəni dəf etmək üçün, hər şeydən əvvəl, güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq lazımdır. Odur ki, Həsən Padşah bu məqsədlə bir sıra islahatlar keçirdi. O, köçəri hərbi əyanlara deyil, oturaq əhaliyə arxalanmaq xətti götürdü. Cəmiyyəti yaşadan əsas istehsalçılar olan kəndlilərin, habelə sənətkarların vəziyyətini nisbətən yaxşılaşdırmaq məqsədilə xüsusi “Qanunnamə” hazırlatdı [21, s. 117].

Həsən Padşahın “Qanunnamə”si barədə dövrün ərəbdilli qaynaqlarından olan Abdullah bin Fəthullah əl-Bağadadinin (Qiyasinin) verdiyi məlumat xüsusi maraq doğurur. O, yazır: “Həsən bəy ədalətli və xeyirxah idi. O, bütün dövlət ərazisində tamğanı ləğv etmək istəyirdi. Lakin əmirləri onunla razılaşmadılar. Sultan tamğanı yarıbayarı azaldaraq 1/20 dirhəmə çatdırmışdı. O, bütün ölkədə yığılan vergilərin həcmi dəqiqləşdirdi. Uzun Həsən əhali arasındakı mübahisə və şikayətlərə aid “Qanunnamə” də tərtib etdirmişdi. O, günahkarları sərt şəkildə cəzalandırmağı tələb edirdi. Sultan “Qanunnamə”ni icra edilmək üçün dövlətin bütün vilayətlərinə göndərdi”. O, ölkədəki əxlaqsızlıq yuvalarını və buraya bağlı olan meydanları və qumarxanələri bağlatdı, ölkəsində toplanmaqda olan torpaq vergisini

^{*} Həsən Padşah “Qanunları”nın XVI əsrin əvvəllərində Şərqi Anadoluadakı (Diyarbək, Mardin, Ərzincan, Erqani, Ərəbgir, Urfa, Xarput, Çermik) fəaliyyəti ilə bağlı sənədlər Ö.L.Barkan tərəfindən 1941-ci ildə çap olunmuşdur Bax: [Barkan, 5, cilt I, sayı 2, s. 91-106; sayı 3, s. 184-196]. Bu sənədlər Ş.M.Mustafayev tərəfindən rus dilinə çevrilərək nəşr edilmişdir [Bax: 50, s. 149-186].

azaldaraq məhsulun həcmnin 1/6-i qədər müəyyən etdi, xalq arasında ortaya çıxan şikayətləri və düşməncilikləri nizama salmaq üçün “Qanunnamə” hazırladı. O, günahkarları sərt şəkildə cəzalandırmaq üçün töhmət və cərimə (pul cəzası) müəyyən etdi və cinayətkarların cəzalandırılmasını tələb etdi. Gücü çatdıqca ədalət prinsipindən heç zaman uzaqlaşmadı” [46, s. 429-430; 10, s. 241-242; 3, s. 118; 27, s. 65].

Həsən Padşahın hazırladığı bu “Qanunnamə”nin Diyarbəkrdən Farsa qədər uzanan imperiyanın vilayətlərinin idarə edilməsində bir qayda yaradıb-yaratmadığını bilmirik. Ancaq bu qanunların Azərbaycanda, eləcə də Fars və İraqda həyata keçirildiyi məlumdur. S.Ərşahinin fikrincə, “Həsən Padşah “Qanunlar”ı türk hüquq və maliyyə tarixi ilə maraqlananlar üçün önəmli bir qaynaq olduğu kimi, türkcənin inkişaf mərhələlərinə işıq tutacaq bilgiler də verməkdədir” [10, s. 242].

Şərəf xan Bidlisi yazır ki, Həsən Padşah “rəiyyət vergisi almaq üçün İran, Fars və Azərbaycan padşahlarının indi də (XVI əsrdə – T.N.) əməl etdikləri qanun vermişdi” [48, s. 135]. Həsən Padşahın “Qanunnamə”si Osmanlılar tərəfindən bir müddət, Səfəvilər tərəfindən isə uzun zaman ərzində istifadə edilmişdir [Rumlu, 2006, s. 36; Sümer, 1986, s. 19]. F.Sümer bu sənədi Ağqoyunlu dövlətinin İslam aləminin maliyyə tarixinə mühüm bir töhfəsi kimi qiymətləndirir [38, s. 36; 39, s. 19].

Şübhəsiz ki, Həsən Padşah feodal özbaşınalığını məhdudlaşdırmaq və vergilərin yığılması zamanı sui-istifadə hallarını aradan qaldırmaqla iqtisadiyyatın inkişafına təkan vermək və xəzinənin zənginliyini təmin etmək istəyirdi. O, bu siyasəti həyata keçirərkən mərkəzi dövlət aparatının möhkəmləndirilməsində maraqlı olan ruhanilərə və mülki bürokratiyaya da arxalanırdı [53, s. 169-170].

3. Həsən Padşah – Sultan II Mehmed qarşılıqlı

Həsən Padşahın yaratmış olduğu Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti bölgənin ən böyük güclərindən birinə çevrildi. Şübhəsizdir ki, bu, bölgənin digər iki böyük dövləti olan Osmanlılar və Məmlüklərlə növbəti münaqişələrin yaranmasına gətirib çıxarırdı. Belə ki, Həsən Padşahın Qərb müttəfiqlərindən, xüsusilə də Venesiyadan göndərilən hərbi yardımı almaq üçün Aralıq dənizinə açılan bir dəhlizə eh-

tiyacının olması Məmlüklərlə yeni münaqişəyə yol açdı. Bu məqsədinə çatmaq üçün Həsən Padşah Məmlük valilərini və vassallarını təhdid etməyə başladı [10, s. 79; 7, s.130; 29, s. 53]. Digər tərəfdən, Həsən Padşahın islamın müqəddəs yerləri olan Məkkə və Mədinə şəhərləri üzərində hakimiyyətə iddialı olduğunu bəyan etməsi Məmlüklərlə münaqişələrdə yeni anlaşılmazlığa yol açdı. Ağqoyunlu hökmdarı bu addımı ilə islam dünyasının ən böyük güclərindən biri olduğunu elan etmiş oldu [10, s. 79; 29, s. 53].

Bu zaman Şərqi Anadoluda öz nüfuzunu möhkəmləndirmək üçün Osmanlı dövləti ilə mübarizəni daha da gücləndirən Ağqoyunlu hökmdarı, yaxın müttəfiqi olan Venesiyadan göndərilən hərbi silah və sursatı əldə etmək üçün Qaramana hərbi yürüş təşkil etdi. Lakin, 1472-ci ilin avqustunda Yusif Mirzənin başçılığı altında Ağqoyunlu ordusu Beyşehir yaxınlığında Osmanlılarla döyüşdə məğlub oldu və Yusif Mirzə əsir alındı [19, s. 128].

Aralıq dənizinin Şərqində möhkəmlənmək uğrunda Venesiya ilə müharibəyə başlayan II Mehmed Avropa-Şərq ticarətində inhisar mövqeyə malik olmaq istəyirdi. Osmanlılar nəinki Anadoludan keçən ticarət yollarına, həm də Şərq ilə Qərb arasındakı bütün ticarət yollarına hakim olmağa çalışırdılar [25, s. 115]. Buna görə də, II Mehmed müxtəlif üsullarla avropalıların Şərqlə ticarətinə mane olurdu. O, Osmanlı Türkiyəsi hüduqlarında toxuculuğun inkişafına ciddi fikir verirdi. Sultan Türkiyəni Şərqdən alınan ipəyi toxuyaraq avropalılara hazır məhsul şəklində satan bir ölkəyə çevirməyə çalışırdı. O, bu məqsədlə cürbəcür məhdudlaşdırıcı tədbirlərlə Azərbaycandan gətirilən xam ipəyin Osmanlı Türkiyəsindən xaricə aparılmasına maneçilik törədirdi. Azərbaycandan gətirilən xam ipək əlverişli olmayan şərtlərlə Osmanlı tacirlərinə satılmalı idi. Ağqoyunluların Osmanlı ərazisi vasitəsilə Qərblə ticarət etməyə məcbur olduqlarını yaxşı anlayan II Mehmed Azərbaycan tacirlərindən çoxlu gömrük haqqı alırdı. Azərbaycandan Bursaya gedən ipək karvanlarından iki yerdə (Toqatda və Bursada) gömrük haqqı alınırı [2, s. 41; 14, s. 52; 25, s. 115].

Azərbaycan tacirləri Toqatda ikinci gömrük vergisindən çox şikayət edirdilər. Həsən Padşah bunu Fatehin çıxardığı haqsız bir bidət hesab edir və pisləyirdi [İnalçık, 1960, s. 52]. II Mehmedin qanunlarına görə, xam ipək və ipək parçadan hər 100 axçaya 2 axça hesabı ilə gömrük alınırı [21, s. 14]. Os-

manlı dövlətində ümumi ticarət gömrüyündən əldə edilən 3 mln. akca gəlirin 2 mln-u ipəkdən alınır [14, s. 57; 21, s. 14]. Beləliklə, Ağqoyunlu dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında dərin ticarət ziddiyyətləri vardı. Osmanlı dövlətinin iqtisadi siyasətinin bu axarda davam etməsi Ağqoyunlu dövlətinin süqutuna səbəb ola bilərdi. Təbii ki, Ağqoyunlu-Osmanlı qarşıdurmasının siyasi mahiyyətini hər iki tərəfin mühüm beynəlxalq ticarət yollarının keçdiyi Anadolu torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirmək məqsədi təşkil edirdi. Mübarizə bu prosesin sadəcə hansı istiqamətdən və hansı dövlət tərəfindən həyata keçiriləcəyi uğrunda gedirdi [24, s. 231].

II Mehmed Şərqdə ticarətdə üstünlüyü ələ almağa, imperiya ərazisində inkişaf edən ipəkçilik istehsalını daimi xammalla təmin etmək üçün “Osmanlı iqtisadiyyatının şah damarı olan Təbriz-Toqat-Bursa ipək yolu”nu ələ keçirməyə çalışırdı [16, s. 515]. Digər tərəfdən iqtisadi cəhətdən böyük əhəmiyyəti olan Şərqi Anadolunun fəth olunması ilə Osmanlılar Təbriz-Hələb, Təbriz-Bursa ipək yolunun tam nəzarətini ələ keçirmiş olurdular. Şübhəsiz ki, bu iki yol Osmanlı xəzinəsinin böyük gəlir mənbəyi olacaqdı [İnalcık, Osmanlılar, 1988, s. 300]. II Mehmedin Təbriz-Bursa tranzit yolu üzərində hakim olmaq təşəbbüsü Ağqoyunlu dövləti ilə Osmanlı dövləti arasında uzunmüddətli və ağır bir mübarizəyə gətirib çıxaracaqdı [16, s. 515-516; 25, s. 116].

Beləliklə, Osmanlı-Ağqoyunlu toqquşmasının obyektiv tarixi zəmini var idi. O, Anadolunun türk mühitinin daxilində gedən dərin sosial və etnodini diferensiasiya prosesləri ilə bağlı idi. Ağqoyunluların simasında osmanlılar Anadolunun özlərinə müxalif olan hissəsini görürdülər. Əmir Teymur dövründə Anadolunun bütün anti-Osmanlı qüvvələri ümidlərini Orta Asiya fatehinə bağladığı kimi, bu dəfə də Həsən Padşahın simasında yeni “şərq xilaskarını” görürdülər. Öz mülk və hakimiyyətlərini itirmiş Anadolu bəyləri onun hüzuruna sığınır, Ağqoyunlu hökmdarını Osmanlı sultanı ilə müharibəyə başlamağa təhrik edirdilər [24, s. 248].

XV əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində “Qaraman böhranı” Ağqoyunlu və Osmanlı dövlətləri arasındakı münasibətləri gərginləşdirərək müharibə vəziyyətinə çatdırdı.

Ağqoyunlu sultanının Osmanlılara qarşı hərbi əməliyyata başlamağa qərar verməsində Qərbi Avropa xristian dövlətlərinin rolu az olmamışdı. 1463-

cü ildən Osmanlı dövləti ilə müharibə aparan Venesiya bütün diplomatik vasitələrdən istifadə edərək Ağqoyunlu dövlətinin iqtisadi və siyasi maraqlarını nəzərə alaraq Həsən bəyi Sultan II Mehmedə qarşı müharibəyə cəlb etməyə çalışırdı. Qərb dövlətlərinin məqsədi, Ağqoyunlu sultanının hərbi qüvvələri vasitəsilə osmanlılara şərqdən sarsıdıcı zərbə vurmaq və Fateh II Mehmedin nəzər-diqqətini Avropadan şərqə yönəltməklə onunla müharibədə düşmüş olduqları çətin vəziyyətdən xilas olmaq idi. Beləliklə, başda Venesiya olmaqla Avropa dövlətlərinin düşünülmüş olduğu plan baş tutdu. Şərqi Anadoluda hegemonluq uğrunda Sultan II Mehmedlə siyasi və iqtisadi mənafələri kəsişən Həsən Padşahı Venesyanın hərbi sahədəki müəyyən vədləri ilə Osmanlı dövlətinə qası müharibəyə cəlb etmək mümkün oldu [26, s. 55].

Uzun Həsənin apardığı aramsız müharibələr, onun Yaxın və Orta Şərqdə, Avropada istedadlı bir sərkərdə kimi məşhurlaşması da II Mehmedə təşviş salırdı. Ağqoyunlu hökmdarının hərbi uğurları (Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətini aradan qaldırması, Teymuri Əbu Səidin qoşunlarının darmadağın edilməsi, Misirlə, gürcü knyazları ilə müharibələrdəki qələbələr) Osmanlı sultanını narahat etməyə bilməzdi. S.Tansel qeyd edir ki, dövrünün böyük sərkərdələrindən biri olan Fateh ləqəbi qazanmış Sultan II Mehmed Ağqoyunlu hökmdarı ilə üz-üzə gəlməkdən çəkinirdi [40, s. 21].

Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərindən bəhs edən mənbələrdə Həsən Padşah Osmanlı dövlətinin qüdrətli rəqibi kimi qiymətləndirilir və o, Əmir Teymurla müqayisə olunur [4, s. 268]. Topqapı Sarayında saxlanılan bir məktubun müəllifi 9 bənddə Həsən Padşahı Əmir Teymurla müqayisə edir və Ağqoyunlu hökmdarının Teymurdan da üstün olduğunu göstərir [40, s. 302]. Həsən Padşah Avropa mənbələrində də Əmir Teymura bənzədilir, bəzən isə ikinci Teymur adlandırılır [14, s. 31].

Ağqoyunlu dövlətinin Qərb ölkələri ilə əlaqələrinin genişlənməsinə Osmanlı imperiyası ilə ziddiyyətlər öz təsirini göstərirdi. XV əsrin 50-60-cı illərində Uzun Həsən Trabzon yunan dövləti, Papalıq və Venesiya Respublikası və onların vasitəçiliyi ilə həmçinin, Kipr, Rodos, Macarıstan, Albaniya və b. dövlətlərlə diplomatik əlaqələr yaratmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə görkəmli sərkərdə və diplomat olan Uzun Həsən bütün diqqə-

tini Qaraqoyunlu Cahanşaha və Teymuri hökmdarı Əbu Səidə qarşı yönəlmişdi. Bu çətin mübarizədə arxadan – qərbdən təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Avropa dövlətləri ilə, xüsusən də bu zaman Osmanlı dövləti ilə müharibə vəziyyətində olan Venesiya ilə geniş əlaqə saxlayır, diplomatik və hərbi xarakterli vədlərlə Qərb dövlətlərini Osmanlı imperiyasına qarşı müharibəyə təhrik edirdi. Bunun nəticəsidir ki, XV əsrin 60-cı illərinin sonuna yaxın həm Qərbdə, həm də Şərqdə Osmanlı imperiyasına qarşı beynəlxalq münasibətlərdə əsaslı dəyişiklik əmələ gəlmədi [23, s. 110].

Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, Ağqoyunluların Qərbdəki başlıca müttəfiqi olan Venesiya respublikası müttəfiqlik müqaviləsinin şərtlərinə riayət etmədi. Ağqoyunlu hərbi qüvvələri müqaviləyə əməl edərək 1472-ci ilin yayında Qaramanı ələ keçirib Aralıq dənizi sahilinə çıxdılar. Lakin Venesiya vəd etdiyi odlu silahları və artilleriya mütəxəssislərini vaxtında göndərmədi. Əksinə, Ağqoyunlu – Osmanlı müharibəsinin (1472-1473) qızgın çağında Türkiyə ilə gizli – separat danışıqlara girib, müttəfiqinin qələbələrindən istifadə edərək, Osmanlı sultanından dinc yolla ticarət imtiyazları qoparmağa çalışdı. Bununla da, əslində, Ağqoyunlu dövlətinin məğlub olmasına şərait yaratdı. Nəticədə Osmanlı sultanı özünün bütün hərbi qüvvələrini Uzun Həsənə qarşı səfərbər edə bildi və Otluqbelidə mühüm qələbə qazandı [23, s.149-150].

Həsən Padşahın hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti ilə Avropa dövlətləri, xüsusən də Venesiya arasındakı iqtisadi və siyasi əlaqələr Təbriz şəhərinin daxili və xarici ticarətinin inkişafına böyük təsir göstərdi. Həsən Padşah öz dövrünə qədər mövcud olmuş qədim vergi və mükəlləfiyyətlərin ağır olduğunu nəzərə alaraq, ölkəsindəki iqtisadi vəziyyəti canlandırmaq üçün yeni vergi və mükəlləfiyyətlər tətbiq edərək ticarətin inkişaf etməsinə müsbət təsir göstərdi. Həsən Padşah “Qanunları” kimi tanınan bu “Qanunnamə” XVI əsrin I yarısına kimi, daha doğrusu 1557-ci ildə Şah Təhmasibin yeni “Qanunnamə” elan etməsinə qədər Azərbaycan Səfəvi dövlətində istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı Həsən Padşahın Avropa dövlətləri ilə dostluq müqavilələri bağlaması ticarətin inkişafına səbəb olmuşdur [31, s. 68-69; 32, s. 217].

XV əsrdə Azərbaycanın xarici ticarətinin əsasını xam ipək təşkil edirdi. X.İnalcıqın verdiyi məluma-

ta görə, məhz bu dövrdə Azərbaycandan Bursaya gələn ipək tacirləri arasında azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdilər. Əksəriyyəti Təbriz, Şamaxı, Çuxursəd, Gilan və Şirvandan olan tacirlərlə yanaşı, onlar arasında Yəzd, Şiraz, Qəzvin, Kazerun, İsfahan və Səbzəvardan da tacirlər olurdu. Onların bəziləri Bursada yerləşirdilər. Təbriz kimi Bursa da Azərbaycanda və İrandakı ortaqlarının agentləri kimi fəaliyyət göstərən azərbaycanlı tacirlərin və sərffələrin qərargahına çevrilmişdi. Bunlar ya italyanlar ilə Bursada əlaqə yaradaraq iş qurur, ya da öz təmsilçilərini Balkan ölkələrinə və İtaliyaya yollayırdılar. 1467-ci ildə Şamaxılı tacir Bursaya 200 min axça dəyərində 4400 librə (1408 kq) xam ipək gətirmişdi [17, s. 279]. X.İnalcıq Bursa şəriyyə reyestirində öz əksini tapmış rəsmi sənədlərə dayanaraq göstərir ki, azərbaycanlı və iranlı tacirlər Bursada hüquqi cəhətdən sərbəst fəaliyyət göstərmək imkanına sahib idilər. 1490-cı ildə Sultan II Bayəzid tərəfindən inşa etdirilən Bursanın ən böyük Koza karvansarayı o dövrdə Əcəm karvansarayı kimi tanınmışdır [14, s. 52; 31, s. 219].

Həsən Padşah Avropanın əksər ölkələri ilə sıx ticarət əlaqələri yaratmışdı. Bu əlaqələr heç şübhə yoxdur ki, Şərq ölkələri ilə də qurulmuşdur. Ağqoyunluların ticarət əlaqələrinin genişlənməsi Hindistanda fəaliyyət göstərən Bəhməni xanədanlığı ilə əlaqələrin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Ağqoyunlularla Bəhmənilər arasındakı iqtisadi yaxınlaşma məşhur tacir Mahmud Gavanın Bəhməni dövlətinin vəziri seçilməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Bu əlaqələr, XV əsrin II yarısında hindlilərin mal mübadiləsi ehtiyacını təmin etmək məqsədilə Ağqoyunlu və Bəhməni sarayları arasında əldə olunan razılıq nəticəsində mümkün olmuşdur. Mahmud Gavanın Həsən Padşaha göndərdiyi məktublarda ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı müəyyən təkliflər öz əksini tapmışdır [45, s. 12; 31, s. 219].

Qeyd etmək lazımdır ki, Həsən Padşahın xarici ticarətə xüsusi önəm verməsi, onun ölkənin iqtisadi inkişafı üçün mühüm əmək sərf etdiyini göstərir. Lakin onun Otluqbeli döyüşündə Osmanlı Sultanı II Mehmedə məğlub olması iri feodalların, xüsusən də köçəri hərbi əyanların mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizəsinə səbəb oldu. İri əmirlərin mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaması, Ağqoyunlu dövləti üçün ciddi təhlükə yaratmağa başladı. Ağqoyunlu sarayı-

na elçi kimi göndərilən Katerino Zeno 1473-cü il iyulun 27-də Venesiyaya göndərdiyi məktubunda Ağqoyunlu ərazisində 20-yə qədər qalaya sahib olan Bidlis əmirlərinin mövcud olduğunu qeyd edir. Kirmanşahdan Təbrizə qədər fəaliyyət göstərən bu əmirlər Ağqoyunlu dövlətinin siyasi hakimiyyəti üçün təhlükə yaratdığı kimi, Ağqoyunlu dövlətinin ticarət həyatına da mənfi təsir göstərdi. Çünki, Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin mərkəzi Təbriz şəhərini Hələb, Şam, Beyrut və Bəsrə kimi ticarət mərkəzləri ilə birləşdirən karvan yollarının çoxu Bidlis hakimlərinin yerləşdiyi dar keçidlərdən keçirdi. Yerli tayfalara məxsus soyğunçu dəstələr ticarət karvanlarını soyurdular. Buna görə də, Həsən Padşah Qaraqoyunlu Cahanşah və Teymuri Əbu Səid üzərindəki qələbədən sonra bir müddət mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan bu tayfaların müqavimətini qırmağa çalışaraq ticarət yollarının əmin-amanlığını təmin etməyə çalışmışdır. Ağqoyunlu sərkərdələri Sufi Xəlil, Süleyman bəy Bicənoğlu və Bayandur bəy ayrı-ayrı tayfalara məxsus qalaları ələ keçirmişdilər. Bidlis hakimi İbrahim bəy anasını çoxlu hədiyyələrlə Həsən Padşahın yanına göndərərək aman istədi və Ağqoyunlu hökmdarına tabe oldu [bax: 48, s. 428-430].

Həsən Padşah ölkəsində ticarətin inkişafını təmin etmək üçün ölkənin hər yerində ticarət vergisi olan tamğanı 20 dirhəmdən 1 dirhəmə endirmişdi. Çünki çox yüksək olan bu vergi ticarətin inkişafına əngəl törədirdi [31, s. 214].

Ağqoyunlu dövlətinin tanınmış üləmalarından Cəlaləddin Dəvvani Həsən Padşahın uzaq yerlərdən gələn tacirləri himayə etməsini yüksək qiymətləndirir. K.Paydaşın fikrincə, hökmdar bu hərəkəti ilə insanların sevgisini qazanacaq, tacirlərin himayəçisinə çevriləcək, nəticədə ölkəsinin rifahı yüksələcəkdir [32, s. 215]. Həsən Padşahın gömrük qanunlarında tez-tez firəngi atlaslarının, qumaşlarının adları çəkilir ki, bu da Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri ilə geniş ticarət əlaqələri olduğunu sübut edir [6, s. 264-265].

4. Həsən Padşah Bayandurun şəxsiyyəti

Tarixi mənbələrdə Azərbaycan Ağqoyunlu hökmdarı Həsən Padşahın şəxsiyyəti ilə bağlı mühüm fikirlər öz əksini tapmışdır. F.Sümer dövrün qaynaqlarının verdiyi məlumata əsaslanaraq yazır ki, Uzun Həsən hələ 11 yaşı olan zaman Kəmah

hakimi olan əmisi Yaqub bəyin yanında xidmətə başlamışdı. Hətta atının yemini verməkdə çətinlik çəkən bu yeniyetmənin gələcəkdə güclü bir imperatorluq yaratmağa nail olması onun qüdrətli bir dövlət adamı olduğunu açıq şəkildə göstərir [39, s. 19].

Həsən Padşah türk tarixində önəmli yer tutan böyük sərkərdələrdən biri idi. O, düşməinə vaxtında hücum etmək taktikasından istifadə edərək qələbəni öz xeyrinə təmin etməyi bacarırdı. O, böyük əmək sərf etməsinə baxmayaraq, odluluqları əldə etməsə də, seçmə süvari ordusu ilə Qaraqoyunlu və Teymuri qoşununu ağır məğlubiyyətə uğrada bildi. Həsən Padşah məhz bu hərbi uğurları ilə Cingiz və Əmir Teymur kimi cahangirlər arasında yer almışdır [10, s. 109].

Kiçik yaşlarından başlayaraq həyatı daim mübarizə meydanında keçməsinə baxmayaraq, bu böyük hökmdar elmə böyük qiymət vermiş, dövrünün alimlərini, elm xadimlərini himayə etmişdir. O, cümə axşamları tanınmış elm adamlarını sarayına toplayaraq xüsusi elmi müzakirələr keçirirdi. Tanınmış riyaziyyatçı və astronom Əli Quşçuya böyük iltifat göstərmiş, hətta onu elçi kimi Osmanlı sultanı Fateh II Mehmedin yanına göndərmişdi. Ağqoyunlu tarixini qələmə alan Əbubəkr Tehrani hadisələrin çoxunu məhz ondan dinləyərək yazmışdır [38, s. 24; 39, s. 20; 9, s. 843; 10, s. 110].

Həsən Padşah xalqa qarşı mərhəmətli olmasına görə dövrünün bütün mənbələrində adil Sultan adı ilə tanınmışdır. F.Sümerin qeyd etdiyi kimi, o, döyüşlərdə və həyata keçirdiyi hərbi yürüşlər zamanı ələ keçirilən əsirləri sərbəst buraxardı. O, Qaraqoyunlu Cahanşahın hərbi düşərgəsinə hücumu zamanı ələ keçirilən Qaraqoyunlu əsgərlərini dərhal azad etmişdi [38, s. 24; 39, s. 19].

Həsən Padşah yüksək milli şüura sahib olan bir hökmdar idi. Bir insanın xalqını sevməsi, onun dilinə, tarixi ənənələrinə dəyər verməsi, onun xalqına bağlı olmasından və güclü şəxsiyyət olmasından irəli gəlir. Xalqını səmək, onun mədəniyyətinə dəyər vermək fəzilətlərin ən yüksəyi hesab edilir. Həsən Padşah Oğuz elinə və onun Bayandur boyuna mənsub olmasından qürur duyurdu. Onun müasiri olan Osmanlı sultanlarında babaları olan Oğuzlara qarşı bir sevgi mövcud olsa da, onlardan heç biri türk soyundan olduğunu açıq şəkildə söyləməmişdir [38, s. 24-25; 39, s. 19; 10, s. 110].

Ancaq Həsən Padşah açıq şəkildə türklərin hökmdarı olduğunu söyləyirdi. O, hətta Faten II Meh-

medə göndərirdi məktubunda “Ölkənizdə türklərə qarşı qeyri-müsəlmanlar kimi davranılır, onlardan xərac alınır” – söyləyirdi. Həsən Padşah Bayandur boyunun tamgasını dövlətin rəsmi tamgası kimi qəbul etmiş və zərb etdiyi pullarına, rəsmi məktublarına, bayraqlarına onu vurmuşdur. Onda milli duyğuların yüksək olduğunu türk dilinə xüsusi önəm verməsi də bir daha göstərir. Onun kitabxanasında Mövlananın “Məsnəvisi”nin, Aşıq Paşazadənin “Qəribnaməsi”nin olması və Quranı türkcəyə tərcümə etdirməsi bunu təsdiq edir [38, s. 24-25; 39, s. 20].

Dövrün qaynaqları Həsən Padşahın Quranı türkcəyə çevirtirərək hüsurunda oxutdurması barədə məlumat verir. F.Sümer Həsən Padşahın Quranı ibadət zamanı oxunmaq üçün türkcəyə çevirtdiyini və o zaman din xadimləri və üləmanın buna qarşı çıxmasına görə onun təşəbbüsünün baş tutmadığını yazır [37, s. 159-160]. Z.V.Toğan isə tarixçi Lariyə istinadən yazır ki, Həsən Padşah Quranı türkcəyə tərcümə etdirərək oxutdurmuşdur [41, s. 381]. Son illərdə aparılan araşdırmalar Z.V.Toğanın haqlı olduğunu göstərir. M.R.İsmayılzadə digər araşdırmalar və mətnə istinadən Həsən Padşahın əmri ilə tərcümə edilərək yazılmış Quranı müəyyənləşdirmiş və onu araşdırmaya cəlb etmişdir. Həmin Quran nüsxəsi İranın Məşhəd şəhərində İmam Rza adına muzeydə saxlanılır. Onun mətni tərcümə zamanı bir neçə türk ləhcələrinin sözlərindən müqayisəli şəkildə istifadə olunduğunu göstərir [Bax: 19, s. 449-451].

Misir əmiri Yaşbəyin xüsusi tapşırığı ilə Təbrizə Ağqoyunlu sarayına səfir olaraq gəlmiş Məhəmməd əl-Hələbi şəxsən Həsən Padşah tərəfindən qəbul edilmişdi. Müəllifin yazdığına görə, Ağqoyunlu hökmdarı hər cümə axşamı Təbrizin üləmalarını toplayırdı və bu məclislərdə İmam əl-Buxarinin “əl-Cəmi-üş-şəhih” əsərindən hədislər oxunurdu. Misir elçisinin iştirak etdiyi toplantıya Təbriz, Şiraz, Bağdad və Səmərqənd üləmaları da dəvət edilmişdi. Elçinin qeydinə görə, padşahın anlaması üçün oxunan hədislər türkcəyə tərcümə edilirdi [Bax: 46, s. 51-53; 24, s. 285]. F.Sümer yazır ki, Həsən Padşaha görə müqəddəs kitabı türkcə oxumaq da bir ibadətdir və onunla da savab qazanmaq olar. Türk tarixində Həsən Padşah kimi eyni fikri bölüşən ikinci bir hökmdar yoxdur [38, s. 24]. Həsən bəy Rumlu yazır: “O, şövkət sahibi olan bir padşah idi və söz-lə ifadəsi mümkün olmayan bir ədalətə malik idi. Alimlərlə və fəzillərlə məclislər qurardı. Onun məclisində hədisdən və təfsirdən söz açılırdı. Özü də

bu mövzuları bilirdi. Seyidlərə, şeyxlərə və alimlərə böyük ehtiram göstərirdi. Səltənət müddəti on bir il olmuşdur. Məmləkəti Diyarbəkr, Azərbaycan, İraqı-Ərəb, İraqı-Əcəm, Fars və Kirman idi” [35, s. 302].

Dövrün Avropa qaynaqlarında da Həsən Padşahın şəxsiyyəti ilə bağlı müəyyən qeydlər vardır. Venesiya diplomatları K.Zeno, G.Barbaro və A.Kontarininin verdiyi məlumatlar xüsusi maraq doğurur. Həsən Padşahla Qumda səfərdə olan Venesiya diplomati A.Kontarinini səfərnəməsində yazır: “Həsən Padşah davranışlarına və hərəkətlərinə görə tərifləyiqdir... açıq üzlü, iri, uzun boylu, yaraşıqlı, bir az tatar çöhrəli, əyləncə və içkiyə meyilli, çalğıçı və musiqiçilərin ifa etdikləri əsərlərə müdaxilə edə biləcək qədər musiqini sevən bir insandır. Ümumilikdə götürdükdə o, çox alicənab birisidi” [7, s. 101; 10, s. 108].

Həsən Padşah Bayandur şəxsiyyətinin böyüklüyü ilə italyan səfirlərini hər zaman heyrtləndirmiş və onlarda xoş təəssürat buraxmışdı. K.Zeno isə Uzun Həsəni təsvir edərkən yazırdı: “Uzun Həsən igid, qəhrəman və hər cür çətinliklərdən azad biri idi. Bu nadir halda böyük hökmdarlara aid olan bir fəzilətdir” [7, s. 11]. K.Zenonun fikrincə, “o, ağıllı, uzaqgörən olub hər bə elmində “qaçan düşmən üçün yolları qızıldan, körpüləri isə gümüşdən edin” düsturunu hər zaman ağılında saxlayan biri idi” [7, s. 32].

Ağqoyunlu hökmdarı Həsən Padşahın Azərbaycana və daha sonra da İran və İraqa sahib olması mədəni həyata yeni bir can vermişdi. Dövlətini qüvvətli əsaslara bağlamaq istəyən Həsən Padşah çox mükəmməl idarə və hərbi təşkilat yaratdığı kimi, ölkəsində elmin və mədəniyyətin inkişafına da böyük önəm verdiyindən, hər tərəfdə mədrəsə, imarət və sair müəssisələr yaratmışdı [44, s. 224; 8, s. 208]. Həsən Padşahın yaratmış olduğu Azərbaycan Ağqoyunlu dövləti türk siyasi, hərbi, maliyyə, sosial və mədəniyyət tarixində önəmli iz qoymuşdur. Onların yaratmış olduqları memarlıq və sənət əsərləri Anadoludan Azərbaycana, İraqdan Xorasana qədər geniş bir ərazidə günümüzdə kimi gəlib çatmışdır [8, s. 212].

Ağqoyunlu hökmdarlarından Uzun Həsən elmi mübahisələrə qatılacaq qədər dərin elmi biliklərə malik olmuşdu. O, həmişə elm, din və sənət adamlarını himayə etmiş, onlara qayğı göstərmişdi. XV əsrdə İslam dünyasının mühüm mərkəzlərindən biri olan Təbriz şəhərində Uzun Həsənin açdığı Nəsryyə mədrəsəsi onun elm və mədəniyyət mərkəzi kimi inkişaf etməsində mühüm rol oynamışdır [10,

s. 227].

Məclislərində elmi mübahisələrə geniş yer verən, yüksək dünyagörüşə sahib olan Uzun Həsənin şəxsi kitabxanasında çalışan vəzifə sahiblərinin 58 nəfər olduğunu nəzərə alsaq, bu böyük Şərq hökmdarının elmə necə böyük hörmət bəslədiyinin şahidi oluruq. Uzun Həsən musiqiyə də böyük qayğı göstərirdi və hərbi səfərlərində “Əhli tarab” adını verdiyi və 98 nəfərdən ibarət olan saz heyətini həmişə yanında aparırdı [44, s. 225].

Uzun müddət Ağqoyunlu sarayında fəaliyyət göstərən Venesiya elçisi Katerino Zeno Həsən Padşahı müstəbid hökmdar kimi qələmə verərək yazır ki, tanınmış Ağqoyunlu əmirləri ona son dərəcə hörmətlə yanaşaraq itaət göstərirlər. Onun qərargahındakı səssizlik sanki bir məbədi xatırladır. Həsən Padşahın çadırına girə bilən böyük əmirlər də danışmağa cəsarət etmədən hamılıqla onun danışığını dinləyərək təsdiq edirlər [10, s. 108-109]. S.Ərşahin yazır ki, K.Zenonun bu qeydlərinin əksinə olaraq Həsən Padşah Təbrizdəki sarayında təşkil etdiyi elmi məclislərdə iştirak edən alimlərə hörmətlə yanaşır, hər kəsi dinləyərək fikirlərinə xüsusi önəm verən bir şəxs kimi diqqəti cəlb edir. Şübhəsiz ki, dövlətin ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında dərin iz qoyan Həsən Padşah XV əsr Türk-İslam dünyasının yetişdirdiyi ən böyük şəxsiyyətlərdən biridir [10, s. 109].

Azərbaycan Ağqoyunlu hökmdarı Həsən Padşahın dövrünün tanınmış alimlərini, din xadimlərini, sənətkarlarını himayə etməsini dövrün mənbələri təsdiq edir. 1471-ci il iyunun 20-də Həsən Padşahın Təbrizə daxil olduğu zaman gördüyü işləri təsvir edən Əbubəkr Tehrani yazır: “Sahibqran... uğurlu bir saatda Təbriz şəhərinə daxil oldu və Azərbaycan diyarını öz qədəmləri ilə şərafələndirdi. O, diyarın fəqir və miskinlərinin üzünə xeyrat və ehsan qapılarını açdı. Bir neçə gün ardıcıl şəkildə etibarlı adamlara böyük məbləğdə vəsait verdi ki, ölkənin alimlərindən, möminlərindən, dərvişlərindən kimin nə qədər ehtiyacı varsa, onlara paylasın. Hər gün ariflərin başçısı Baba Əbdürrəhmanın dərvişləri üçün təşkil olunmuş yerdə halal süfrələr açıldı və dərvişlər tam asudəliyə çıxdılar. Hər cümə günü axşamlar ətraf yerlərdən öz ehtiyaclarını bildirmək üçün gələn alim və əyanlar Sahibqranın məclisinə dəvət olunurdu. Sahibqran öz söhbətləri ilə hamını feyzyab edir, təam və ənam verirdi” [41, s. 296].

Ağqoyunlu sarayının xüsusi qayğısı dövrün ta-

nınmış din xadimləri, mütəsəvvifləri, təriqət rəhbərlərinin də üzərində olmuşdu. Həsən Padşah və oğlu Sultan Yaqub hakimiyyəti möhkəmləndirməyin müəyyən vasitəsi kimi təsəvvüfi zümrələrə xüsusi diqqət yetirmişdilər. Ağqoyunlu hakimiyyəti təsəvvüf bir zövq və tərbiyə metodu kimi qəbul edərək hakimiyyətlərini xalqın gözündə yüksəltməyin əsas vasitəsi hesab edirdilər [10, s. 162].

Ağqoyunlu hökmdarları elm adamları və din xadimlərinə böyük hörmət bəsləyərək təsəvvüf zümrələri ilə yaxşı əlaqələr qurmuşlar. Ağqoyunlu sarayının təsəvvüf zümrələri və təriqətlərlə əlaqələri Həsən Padşah dövründə başlanmışdır. Onun təsəvvüfə olan yaxınlığını ölkədə 4 min təkkə və zaviyəni tikdirdiyi və ya açdırdığı təsdiq edir [12, s. 104; 10, s. 162]. Həsən Padşah bütün həyatı boyu fərq qoymadan hər məsləkdən və məzhəbdən olan təriqət rəhbərlərinə hörmət göstərmişdir. Bunlar arasında Səfəviyyə, Xəlvətiyyə, Gülşəniyyə, Nəqşbəndiyyə, Nurbəxşiyyə və Bayramiyyə təriqətləri önəmli yer tuturdu.

Həsən Padşahın böyük hörmət bəslədiyi təsəvvüf rəhbərlərindən biri Baba Əbdürrəhman Şami idi. O, Həsən Padşaha ilahi yardım vəd etməklə, gələcəkdə qazanacağı qələbələr barədə xəbər verməklə mühüm şöhrət qazanmışdır.

Əbubəkr Tehrani yazır ki, Qaraqoyunlu Rüstəm Ağqoyunlulara məğlub olaraq əsir alındığı zaman hamı toplaşdı və cəllad onun qanını tökmək üçün gəldi. Rüstəm qılıncın iti olub-olmadığını soruşdu ki, əziyyət çəkməsin. Qılıncı ona göstərdilər, o həmin qılıncı qəbul etmədi. Arıq Məhəmməd Tuşmalın qılıncını istəyib dedi: “Məni bu qılınc ilə öldürün!”. Bu həmin qılınc idi ki, aşıqlərin başçısı və ariflərin rəhbəri Baba Əbdürrəhman vaxtilə Həsən Padşahın məclisində onu çıxarıb kasaya vurmuş və demişdi: “Bu ibn Tərxanın başıdır”. Bu, onun kəramətinin təzahürü idi və bütün Ağqoyunlular onun bu kəramətinin şahidi oldular [41, s. 151; 10, s. 163]. Baba Əbdürrəhman Həsən Padşahın Teymuri hökmdarı Əbu Səidə qarşı apardığı mübarizədə qalib gələcəyini öncədən söyləyərək “İran və Turan sənindir” demişdir [41, s. 254; 10, s. 164].

Həsən Padşahın xüsusi hörmət bəslədiyi təriqət şeyxləri arasında Dədə Ömər Rövşəni və xəlifəsi İbrahim Gülşəni də önəmli yer tutur. Seyid Yəhya Bakıda irşadla məşğul olduğu zaman Azərbaycanın müxtəlif yerlərinə xəlifələr göndərmişdi. Bunlar arasında Ömər Rövşəni də var idi. O, Bərdə, Gəncə,

Qarabağ və ətrafına göndərildi. Ömər Rövşəninin Qarabağda uzun müddət qalması İbrahim Gülşəni, Şah Qubad kimi önəmli xəlifələrin burada görüşüb ona bağlanmasından məlum olur [33, s. 156; 10, s. 170].

Ömər Rövşəni on ilə yaxın Qarabağda yaşamışdı. Qarabağda olduğu zaman Həsən Padşahın qardaşı Üveys, İbrahim Gülşəni və Şah Qubad Şirvani kimi mühüm davamçıları Ömər Rövşəni ilə burada görüşüb ona bağlanmışdılar. Ömər Rövşəninin Qarabağdakı səmərəli fəaliyyəti onun Ağqoyunlular tərəfindən tanınmasını təmin etmiş, nəticədə Təbrizə dəvət olunmuşdur [33, s. 160; 10, s. 170-171]. Mühyi Gülşəni Həsən Padşahın qardaşı və Ömər Rövşəninin müridi olan Üveysin dərviş qiyafəsi ilə Təbrizə gəldiyini, sultanın qardaşından başındakı tacın hansı təriqətə aid olduğunu soruşanda: “Ömər Rövşəninindir” – deyib bu şeyxi tərifləyərək ondan bəhs etdiyini, Həsən Padşahın onu görmək istədiyini və onu dəvət etmək üçün İbrahim Gülşənini Qarabağa göndərdiyini bildirir. Qarabağa gedib Ömər Rövşəni ilə görüşən İbrahim Gülşəni bu zaman şeyxdən təsirlənərək ona bağlanmışdır. 1475-ci ildə o, Həsən Padşahın dəvəti ilə Təbrizə gəlmişdir [20, s. 108-109; 33, s. 160; 10, s. 172].

M. Gülşəninin verdiyi məlumata görə, İbrahim Gülşəni Təbrizə gedən zaman Həsən Padşahın qazı əsgəri Molla Həsən ilə rastlaşmış, onun qabiliyyətini görən Molla Həsən təhsil üçün Mavənnəhrə getməsinin lazım gəlmədiyini söyləyərək onu Təbrizdə qalmağa inandırmışdı. Molla Həsənin yardımı ilə Təbrizdə mədrəsə təhsili alan İbrahim Gülşəni burada Molla İbrahim adı ilə tanınmışdır [13, s. 19, 25; 10, s. 171; 33, s. 160-161].

Təbrizdə olduğu illərdə getdikcə etibar artan İbrahim Gülşəni Təbriz qazısı Şərafəddin ilə aralarında olan bir hadisəyə görə Həsən Padşahla tanış olma imkanı tapdı. Qazi Əli üləma və əmirlərin yığılacağında üzərində Həsən Padşahın möhürü olan və Təbriz qazısı Şərafəddin tərəfindən divanda hazırlanmış, xalqa zülm edilməsini nəzərdə tutan bir fərmanı nümayiş etdirmişdi. İbrahim Gülşəni fərmanı alaraq toplantıda oxumuş və “Belə bir zülmə Sultan Həsən razı olarmı?” deyərək soruşmuşdur. Təbii ki, hamı ədalətli olan Həsən Padşahın belə bir zülmə razı olmayacağını bildirmişdi. Bu zaman İbrahim Gülşəni: “Mənim tanrıdan başqa heç kimdən qorxum yoxdur. Sultanın möhürünün belə bir zülmnamədə olması uyğun deyildir” deyərək onun möhür qismini qoparıb öpərək çalmasına taxmışdır.

Cırılmış fərmanı alan Şərafəddin sultana şikayət etmişdi. Şikayətə baxmaq üçün toplanan divan üzvləri İbrahimdən sultanın fərmanını cırmasının səbəbini soruşduqda, o, bu cavabı vermişdi: “Mən sultanın fərmanını cırmadım, əksinə onun möhürü zülm hökmünün üzərinə vurulmuşdu, onu ayırdım. Sultanın adı budur” deyərək onu çıxarıb vermişdi. Buna görə, Həsən Padşah ona “tərxan” adını vermişdir [13, s. 26-28; 10, s. 171-172]. O, bir müddət sonra Ağqoyunlu hökmdarı tərəfindən Hüseyn Bayqara ilə əldə edilən sülh danışıqlarında iştirak etmək üçün Herata göndərildi. Bundan əlavə, Həsən Padşah Şiraza vali təyin etdiyi oğlu Xəlil Mirzənin xalqa etdiyi zülmün qarşısını almaq üçün onu Şiraza da göndərmişdi [13, s. 30; 10, s. 172; 33, s. 161]. Bu məlumatlardan aydın olur ki, İbrahim Gülşəni Həsən Padşahın yanında böyük etibar qazanmışdır.

Nəticə

Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin qurucusu və ən qüdrətli hökmdarı Həsən Padşah Bayandurun kiçik yaşlarından başlayaraq həyatı daim mübarizə meydanında keçməsinə baxmayaraq, şəxsiyyətinin böyüklüyü ilə italyan diplomatlarını, tacirlərini hər zaman heyrləndirmiş və onlarda xoş təəssürat yaratmışdır. Buna görə də Venesiya diplomatlarının səyahətnamələrində Həsən Padşah “alıcənab, ağıllı, uzaqgörən, igid, qəhrəman və hər cür çətinliklərdən azad bir insan” kimi təqdim olunur. Həsən Padşahın ədaləti, qəhrəmanlığı, öz ata-baba ənənələrinə sadıqlığı, sarayına gələn səfirlərlə davranışları ilə də italyan səfirlərini heyran qoymuşdu. Hüzuruna gələn səfirlərə səmimi münasibəti və ehtiramı onun hökmdar kimi yüksək dəyərlərə və hökmdarlıq xüsusiyyətlərinin dərinliyinə sahib olduğunu sübut edir.

Həsən Padşah Ağqoyunlu dövlətini böyük imperiyaya çevirən görkəmli dövlət xadimi idi. O, imperiyasında yaşayan hər bir təbəəsinə önəm verir, onların adət-ənənələrinə hörmət edirdi. Məhz xalqa qarşı mərhəmətli olmasına görə dövrünün əksər mənbələrində o, adil Sultan adı ilə tanınır. Həsən Padşahın döyüş meydanında məğlub olan düşməninə qarşı münasibəti də onun şəxsiyyətinin ucalığını göstərirdi. İstər onun xarici görünüşü, yaşayış tərz, istərsə də davranışları, hökmdarlıq xüsusiyyətləri haqqında yazılanlar onun dövrün ən güclü türk hökmdarlarından olduğunu təsdiq edir. Bu böyük hökmdar elmə böyük qiymət vermiş, dövrünün alimlərini, elm xadimlərini himayə etmiş və cümə axşamları tanınmış elm adamlarını sarayına topla-

yaraq xüsusi elmi müzakirələr keçirmişdi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aka I. Timur ve devleti. TTK Basımevi, Ankara, 1991, 172 s.

2. Anhegger R. Mehmed b. Halilül Kunevinin "Tevarihi Alı Osmani". //Tarih dergisi. c. II, sayı 3-4. İstanbul, 1950.

3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, c.3, Bakı, Elm, 1999, 584 s.

4. Baykal B.S. Uzun Hasanın Osmanlılara qarşı kati mücadiləyə hazırlıqları və Osmanlı-Akkoyunlu harbinin başlanması, //TTK. Belleten, c. XXI, sayı 82. Ankara, 1957, s. 261-296.

5. Barkan Ö.L. Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bege Ait Kanunlar, //Tarih Vesikaları, I/2, s. 91-106, I/3, s.184-197, Ankara, 1941.

6. Dalsar F. Türk Sanayi Və Ticaret Tarihinde Bursada İpekçilik. İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1960, 510 s.

7. Doğuda Venedik Elçileri Uzun Hasan ve Fatih Mücadelesi Döneminde. Çeviri ve notlar: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021, 152 s.

8. Erdem İ., Paydaş K., Akkoyunlu devleti tarihi. Siyaset-Teşkilat-Kültür. Birleşik Ya-yınevi, Ankara, 2007, 204 s.

9. Erdem İ., Uyar M. Akkoyunlular. Akkoyunluların Tarih Sahnesine Çıkışı, //Türkler. c. VI. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 873-881.

10. Erşahin S. Akkoyunlular. Siyasal, kültürel, ekonomik ve sosyal tarih. Ankara, 2002, 317 s.

11. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı, Elm, 1983, 152 s.

12. Hinz V. Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. Ceviren T.Biyiglioğlu. TTK Basımevi, Ankara, 1992, 169 s.

13. Gülşeni M. Menakib-i İbrahim-i Gülşeni. Neşr: Tahsin Yazıcı. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982, 502 s.

14. İnalçık H. Burca: XV Asırda Sanayi Ve Tarihine Dair Vesikalar. //TTK, Belleten, c. XXIV, sayı 93. Ankara, 1960, s. 45-102.

15. İnalçık H. II Mehmed. //İslam Ansiklopedisi, c.VII. İstanbul, 1988, s. 506-535.

16. İnalçık H. Osmanlılar. //İslam Aksiklopedisi, c. 12/I. İstanbul, 1988.

17. İnalçık H. Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi. Cilt 1, 1300-1600. Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, 496 s.

18. İsmayılzade R.M. Uzun Hasan devrinde toplanmış Kurani-Kerimin türk dillerine tercümesi. //“I Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya” Diyarbakır sempoziomu. 20-22 mayıs 2004. Belirtiler. Diyarbakır, 2004, s. 449-451.

19. Konukçu E. Otlukbeli paneli. Otlukbeli Belediyesi Yayınları, Ankara, 1997, 160 s.

20. Konur H. İbrahim Gülşeni: Hayatı, Eserleri, Tarikatı, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, 272 s.

21. Mahmudov Y.M. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1986, 96 s.

22. Mahmudov Y.M. Sara Xatun. //Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 1993.

23. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, Təhsil, 2006, 416 s.

24. Mustafayev Ş.M. Səlcuqilərdən Osmanlılara: XI-XV yüzilliklərdə Anadolunun türk mühihtində etnosiyasi proseslər. Bakı, Elm, 2010, 332 s.

25. Nəcəfli T.H. Ağqoyunlu – Osmanlı münasibətləri məsələsi müasir türk tarixşünaslığında. //Azərb. EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1994, №1-4, s. 114-119.

26. Nəcəfli T.H. Türkiyə tarixşünaslığında Ağqoyunlu – Osmanlı müharibəsinin tədqiqinə dair, //AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunda keçirilən “Şah İsmayıl Xətəinin ədəbi irsində bədii-fəlsəfi, ictimai-siyasi görüşlər” adlı Elmi-praktik konfransın materialları. //Renessans, Bakı, 2006, №3-4, s. 54-60.

27. Nəcəfli T.H., Əfəndiyev O.Ə. Seyfəddin Ərşahinin “Ağqoyunlular. Siyasi, mədəni, iqtisadi və sosial tarix” monoqrafiyası haqqında bəzi qeydlər. // Azərbaycan tarixi muzeyi - 2005. Bakı, 2005, s. 60-68.

28. Nəcəfli T.H. Saray Khatun. //«Азербайджан и азербайджанцы», Baku, 2006, №1-4, p. 87-91.

29. Nəcəfli T.H. XV əsrin II yarısında Ağqoyunlu-Məmlük münasibətlərinin müasir Türkiyə tarixşünaslığında tədqiqinə dair. //Azərbaycan EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 2010, №12, s. 45-60.

30. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2012, 604 s.

31. Onullahi S.M. XIII-XVIII əsrlərdə Təbriz

şəhəri (Sosial-iqtisadi tarixi). Bakı, Elm, 1982, 280 s.

32. Paydaş K. Ak-Koyunlular döneminde ticaret. //Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı 36, Ankara, 2004, s.213-223.

33. Rıhtım M. Seyid Yəhya Bakuvî və xəlvətlik, Bakı, Qismət, 2005, 264 s.

34. Rumlu H. Ahsenüt-tevarih. Çeviren: Mürsel Öztürk. TTK Yayınları, Ankara, 2006, s. 648.

35. Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Oqtay Əfəndiyev, t.ü.f.d., dos. Namiq Musalı. Uzanlar Kopyalama Merkezi, Kastamonu, 2017, 661 s.

36. Sümer F. Anadolu'da Moğollar. //Selçuk Araştırmaları Dergisi, c. I. Ankara, 1970, s 1-147.

37. Sümer F. Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü. Güven Matbaası, Ankara, 1992, 232 s.

38. Sümer F. Ak-koyunlular. //Türk Dünyası Araştırmaları, sayı 40. İstanbul, 1986, s. 1-38.

39. Sümer F. Aztanınmış bir türk hökmdarı Uzun Hasan. //Türk Dünyası Tarih dergisi, sayı 19. İstanbul, 1988, s. 14-20.

40. Tansel S. Osmanlı kaynaklarına göre Fateh Sultan Mehmet'in siyasi və aşkeri faaliyyəti. TTK Basımevi, Ankara, 1953, 356 s.

41. Tehrani Ə. Kitabı-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz, şərhlər və göstəricilər Rəhilə Şükürovanındır. Bakı, Elm, 1998, 336 s.

42. Toğan Z.V. Ümumi Türk Tarihine Giriş. c. I. En Eski Devirden 16. Asra Kadar. Enderun kitabevi, İstanbul, 1970, 539 s.

43. Uzun Hasan-Fateh Mucadilesi Döneminde Doğuda Venedik Elçileri. Caterino Zeno ve Ambrogio Contarininin Seyahatnameleri. Çeviri ve notlar: Tufan Gündüz. Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006.

44. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu Beylikleri ve Ak-koyunlu, Karakoyunlu Devletleri. TTK Basımevi, Ankara, 1969, 297 s.

45. Aubin J. Les Relations Diplomatiques entre les Aq-qoyunlu et les Bahmanides. //İran and Islam. ed. C.E.Bosworths. Edinburgh University Press, 1971, p. 11-15.

46. Əl-Bağdadi Abdullah b. Fəthullah. Əl-Düvəlü'l-İslamiyyə fi əl-Şərq, Nəşr. Tarık Nafi' əl-Həm-

dani, Beyrut: Dar və Məktəbətü'l-Hilal, 2010.

47. Ал-Халаби Мухаммед. Поход Эмира Йашбека. Перевод с арабского языка акад. З.М.Бунятова и Т.Гасанова. Баку, Элм, 1985, 97 с.

48. Бидлиси Ш.Ш. Шараф-наме. т. I. Пер., предисл., примеч., прил. Е.И. Василевой, М., Наука, 1967, 619 с.

49. Заходер В.Н. История восточного Средневековья (Халифат и Ближний Восток). Москва, Изд. МГУ, 1944, 150 с.

50. Мустафаев Ш. Восточная Анатолия от Ак-коюнлу к Османской империи. Москва, Восточная литература РАН, 1994, 224 с.

51. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV века. //Сборник статей по истории Азербайджана. Выпуск I. Баку, 1949, с. 144-213.

52. Хунджи Фазлуллах ибн Рузбихан. Тарих-и алам-ара-йи амини. Перевод с английского на русский Т.А.Минорской. Баку, Элм, 1987, 172 с.

53. Эфендиев О.А. Институт суюргаль и централистическая политика правителей Ак-коюнлу и первых Сефевидов. //В кн. Формы феодальной земельной собственности и владения на Ближнем и Среднем Востока. М., 1979.

ABSTRACT

**THE FOUNDER OF AZERBAIJANI AQ
QOYUNLU STATE – GREAT
STATESMAN HASAN PADSHAH BAYAN-
DUR****Tofiq Najafli****Head of the Department of "History of
Azerbaijan in the 15th-18th Centuries" of the
Institute of History and Ethnology named after
A.A. Bakikhanov of ANAS, Doctor of History,
Associate Professor
E-mail: tofignajafli@gmail.com**

Hasan Padshah Bayandur, an outstanding Azerbaijani statesman of the 15th century, is one of the rare personalities who holds an important place in the history of our statehood. Hasan Padshah, who had a deeper understanding of the rich statehood traditions of Azerbaijan and the whole East and the international relations of his time, including the events happening in the Christian world, was known for his political prudence.

Hasan Bey Bayandur was born in 1423 in the family of Aq Qoyunlu Ali Bey and Saray Khatun. When Hasan Bey was 11 years old, he started serving under his uncle Yagub Bey, who then was the ruler of Kamakh. The fact that this teenager, who had difficulty feeding his horse, managed to create a powerful empire in the future clearly refers to his virtues as a strong statesman.

Hasan Padshah, who ascended to the throne in Aq Qoyunlu principality in 1453 and in 1468 created the Azerbaijani Aq Qoyunlu state with Tabriz as its capital and turned it into a powerful empire in a short period of time, is known as the just ruler in most contemporary sources due to his compassion towards the people. A person's love for his people, valuing their language and historical traditions, comes from his attachment to his nation and his strong personality.

Hasan Padshah was a ruler with high national consciousness. Hasan Padshah was proud of belonging to the Oghuz confederation and its Bayandur tribe. Hasan Padshah Bayandur impressed the con-

temporary Italian diplomats and merchants with his great personality. In the travelogues by Venetian diplomats, Hasan Padshah is presented as a "noble, intelligent, visionary, brave, heroic and a person free from all kinds of difficulties."

Despite the fact that since his childhood, he spent his life constantly in the battle fields, this great ruler highly valued science and patronized the contemporary scholars. He gathered famous scholars in his court on Thursday evenings and hold special scholarly discussions. He favored a well-known mathematician and astronomer Ali Gushchu and even sent him as his envoy to the Ottoman sultan Fatih Mehmed II.

Key words: Hasan Padshah Bayandur, Azerbaijani Aq Qoyunlu state, Tabriz, Saray Khatun.

АННОТАЦИЯ

**ОСНОВАТЕЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ГОСУДАРСТВА АК-КОЮНЛУ – ВЕЛИКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ ХАСАН
ПАДИШАХ БАЯНДУР****Тофик Наджафли****Заведующий отделом «История
Азербайджана XV–XVIII веков» Института
Истории и Этнологии им. А.А. Бакиханова
РАН, доктор исторических наук, доцент
E-mail: tofignajafli@gmail.com**

Выдающийся государственный деятель Азербайджана XV века Хасан Падишах Байандур занимает важное место в истории государственности нашей страны. Глубоко знакомый с богатейшими традициями государственности Азербайджана и всего Востока, а также с международными отношениями своей эпохи, включая события в христианском мире, Хасан Падишах зарекомендовал себя как чрезвычайно предусмотрительный политический деятель.

Хасанбек Байандур родился в 1423 году в семье аккоюнуского Али-бея и Сарай-хатун. В возрасте 11 лет он начал службу при дворе своего дяди Якуб-бея, правителя Кемаха. Тот факт, что

юноша, которому когда-то с трудом удавалось кормить коня, впоследствии сумел создать могущественную империю, ясно свидетельствует о его выдающемся государственном таланте.

В 1453 году Хасан-бек занял престол Ак-Коюнлу, а в 1468 году основал Азербайджанское государство Ак-Коюнлу со столицей в Тебризе, за короткий срок превратив его в могущественную империю. За милосердие к своему народу он получил в большинстве источников того времени имя «справедливый султан». Любовь правителя к своему народу, уважение к его языку и историческим традициям, верность корням и сильный характер явились отражением высокого национального самосознания Хасана Падишаха. Он гордился своей принадлежностью к огузскому племени и роду Байандур.

Величие личности Хасана Падишаха вызывало восхищение у итальянских дипломатов и купцов, оставляя у них исключительно благоприятное впечатление. Венецианские дипломаты в своих записках характеризовали его как «благородного, разумного, дальновидного, мужественного, героического человека, свободного от всяческих трудностей».

Несмотря на то, что его жизнь с ранних лет проходила в постоянной борьбе, этот великий государь высоко ценил науку, покровительствовал учёным и деятелям науки своего времени. По четвергам он собирал известных учёных во дворце для проведения специальных научных дискуссий. Особое расположение он оказывал знаменитому математику и астроному Али Кушчи, которого даже отправил в качестве посла к османскому султану Мехмеду II Завоевателю.

Ключевые слова: Гасан Падишах Байандур, Азербайджанское государство Ак-Коюнлу, Тебриз, Сарай-хатун.

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 16.10.2025

Çapa qəbul olunub: 11.12.2025

The date of the admission of the article to the editorial office: 16.10.2025

Accepted for publication: 11.12.2025

Статья поступила в редакцию: 16.10.2025

Принята к публикации: 11.12.2025